

Αντίσταση στην εξουσία

Του **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΠΕΩΡΓΙΟΥ**

Επίκουρου καθηγητή της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Νομικό τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΑΝΤΙΓΟΝΗ του Σοφοκλή συλλαμβάνει ένα ηθικό και πολιτικό δίλημμα που έμελλε να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη των ιδεών για την ισχύ και αυθεντία του Δικαίου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Αν δεχτούμε ότι σαν πολίτες μιας πολιτείας έχουμε δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντί της¹, να σεβόμαστε τους νόμους της και να προάγουμε τις αξίες και τους σκοπούς της, τότε μέχρι πού φτάνει η υποχρέωσή μας αυτή; Αν οι νόμοι της πολιτείας είναι καταφανώς άδικοι, ή έστω, έτσι πιστεύουμε, πρέπει και να τους υιοθετήσουμε και να τους εφαρμόσουμε; Ή μήπως έχουμε δικαίωμα, ενδεχομένως και υποχρέωση, να εναντιωθούμε σε αυτούς και να προσπαθήσουμε να τους αλλάξουμε;

Παρότι δίκαια θαυμάζουμε την ηθική ωριμότητα των τραγικών και της εποχής τους στη σύλληψη και διατύπωση του διλήμματος, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σήμερα διαβάζουμε την *Αντιγόνη* μέσα από τη σύγχρονη εμπειρία. Δεν είναι τυχαίο ότι η *Αντιγόνη* υπήρξε πάντοτε και ένα κείμενο αντίστασης και παρηγοριάς για καταπιεσμένους, όπως για

παράδειγμα, στη Νότια Αφρική την περίοδο του *apartheid*ⁱⁱ. Με άλλα λόγια, η *Αντιγόνη* δεν είναι μόνο ένας δείκτης ηθικής και πολιτικής συνείδησης της Αθήνας, αλλά παράλληλα και ένα εν δυνάμει σύστημα αξιών και επιχειρημάτων που θέτει η νεωτερική εποχή σε άμεση συνάφεια με ηθικά, πολιτικά και δικαϊκά [ή δικαιοκά (< δίκαιο)] προβλήματα.

Πώς μπορούμε όμως να γεφυρώσουμε αυτό το τεράστιο χάσμα ιδεών, θεσμών, εννοιών και, εν τέλει, ιστορίας που χωρίζει τις γενεσιουργούς περιστάσεις της σοφοκλείας *Αντιγόνης* από τη δική μας στάση απέναντι στους νόμους; Αν δεν προσεγγίσουμε το σοφοκλείο δίλημμα με την αναγκαία προσοχή και επιφύλαξη υπάρχει τεράστιος κίνδυνος να ηττηθούμε σε δύο μέτωπα, τόσο ως προς την ερμηνεία της *Αντιγόνης* όσο και ως προς την ανασυγκρότηση του διλήμματος με σύγχρονες παραμέτρους.

Το παράδειγμα του Χέγκελ

Το πρόβλημα με την *Αντιγόνη* (όπως άλλωστε με τόσα άλλα σπουδαία κείμενα της αρχαιότητας) έγκειται στο ότι έχουμε, δυστυχώς, εθιστεί σε

μια στερεότυπη ανάγνωση που αναπαράγεται σαν να μην υπάρχει ιστορία των ιδεών, σαν να μην έχουν προηγηθεί οι ερμηνείες του Χέγκελ ή του Κίρκεγκορντ και τόσων άλλων, αλλά και σαν να μην έχουν καθόλου μετατοπισθεί οι όροι του προβλήματος. Και όμως, το να ασχοληθούμε, φερ' ειπείν, με το πώς ο Χέγκελ διαβάζει την *Αντιγόνη* μπορεί να αποδειχθεί καιρικό για ένα τουλάχιστον πράγμα: να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν είναι βέβαιο τι ακριβώς εκπροσωπούν η *Αντιγόνη* και ο Κρέων και ότι δεν είναι διόλου αυτονόητο ότι όποιος επικαλείται τους «άγραφους νόμους» εκφράζει αναγκαστικά και την αξιολογικά υπέρτερη σκοπιά· αλλά ακόμα και αν την εκφράζει, δεν σημαίνει και ότι η σκοπιά αυτή πρέπει αναγκαστικά να κατισχύσει, ότι δηλαδή η αυθεντία των θετών νόμων θα πρέπει να καμφθεί έναντι της εικαζόμενης ηθικής ανωτερότητας των άγραφων νόμων.

Αν λοιπόν η στάση της *Αντιγόνης* υπαγορεύεται από την ηθική του *οίκου* και τις υποχρεώσεις απέναντι στους συγγενείς και στους νεκρούς, και αν αναγνωρίσουμε στο πρόσωπο του Κρέοντα, όχι τη

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Επτά ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΙΟΥΛΙΟΥ 2002

δεσποτική, μεροληπτική και αλαζονική κρατική εξουσία, αλλά τον εκπρόσωπο του κρατικά οργανωμένου, κοινού συμφέροντος, τότε δεν είναι διόλου βέβαιο ότι η Αντιγόνη είναι εκείνη που εκπροσωπεί την αξιολογικά ανώτερη σκοπιά. Σύμφωνα μάλιστα με την προσέγγιση του Χέγκελ, η τραγική σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις νόμου και στις εκατέρωθεν βουλήσεις δεν εκφράζει παρά ένα αναγκαίο στάδιο προς μια πιο ολοκληρωμένη σύνθεση.

Πώς θα μεταφράσουμε λοιπόν την κανονιστική [=τη σχετική με τους κανόνες, τις διατάξεις, το σύστημα εν γένει δικαίου] σύγκρουση της *Αντιγόνης* στη σύγχρονη πολιτική και δικαϊκή γλώσσα; Αναγκαστικά θα πρέπει να σταθεροποιήσουμε και να παγιολογήσουμε το σοφό κλειδί δίλημμα με τους όρους της σύγχρονης πολιτικής εμπειρίας και των παραδεδομένων δικαϊκών εννοιών. Ας πούμε, λοιπόν, ότι η διαταγή του Κρέοντα (να παραμείνει άταφος ο Πολυνείκης) είναι ισοδύναμη με έναν νόμο που έχει τεθεί σύμφωνα με τις προβλεπόμενες διαδικασίες και αναγνωρίζεται ως τέτοιος. Κι αν υποθέσουμε ότι, αντίστοιχα, η πράξη της Αντιγόνης να θάψει τον αδελφό της, ως παραβίαση ισχύοντος νόμου, συνιστά αδίκημα. Τότε, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι δίκαια

τιμωρήθηκε η Αντιγόνη, αφού γνώριζε το παράνομο της συμπεριφοράς της.

Φυσικό Δίκαιο και νομικός θετικισμός

Από πού θα πρέπει λοιπόν να πιαστούμε αν θέλουμε να θέσουμε εν αμφιβολία τον παραπάνω συλλογισμό; Μια οδός θα μας οδηγούσε κατ' ευθείαν στο κεντρικό κεφάλαιο της φιλοσοφίας του Δικαίου. Αν συντασσόμαστε με τον «νομικό θετικισμό», τότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι η ισχύς του νόμου βασίζεται στο γεγονός ότι έχει θεσπισθεί με την προβλεπόμενη διαδικασία. Αυτό σημαίνει, ότι το Δίκαιο ισχύει ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του και ισχύει ακόμα και αν είναι καταφανώς άδικο. Εδώ το Δίκαιο δεν συμπίπτει κατ' ανάγκην με την ηθική. Αν πάλι συντασσόμαστε με τη σχολή του «Φυσικού Δικαίου», τότε δεχόμαστε ότι το Δίκαιο την ισχύ του από κάποιες θεμελιώδεις ηθικές αρχές (χωρίς αυτό να συνεπάγεται ταύτιση Δικαίου και Ηθικής). Αν, δηλαδή, το θετό Δίκαιο αποτυγχάνει στην ανάδειξη της ηθικής του ακεραιότητας, τότε και στο μέτρο αυτό, θα πρέπει να του αρνηθούμε την ισχύ.

Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις στην «έννοια του Δικαίου» έχουν συνέπειες για το πώς θα πρέπει να εφαρμοσθεί το Δίκαιο, αλλά

και για το νομικό χαρακτηρισμό της στάσης του κάθε πολίτη απέναντι σε αυτό. Οι συνέπειες καθίστανται, όπως όλοι γνωρίζουμε, ιδιαίτερα δραματικές στις περιπτώσεις βαθιά ανήθικων και άδικων καθεστώτων τόσο κατά τη διάρκειά τους όσο και μετά την κατάλυσή του (μεταβατική δικαιοσύνη)ⁱⁱⁱ.

Ανυπακοή στο δημοκρατικό Δίκαιο

Αν λοιπόν η Αντιγόνη είχε την ηθική με το μέρος της, και αν πιστεύουμε ότι η έννομη τάξη [~το σύστημα κανόνων Δικαίου] θα έπρεπε να συμβαδίζει και όχι να αντιμάχεται τους ηθικούς νόμους, τότε δεν παρέβη ουσιαστικά τον νόμο και θα έπρεπε επομένως να έχει απαλλαγεί. Η κρίση αυτή είναι ευχερής, όταν ακριβώς έχουμε να κάνουμε με εξόφθαλμα άδικους νόμους ιδιαίτερα σε καθεστώτα «βαθιάς αδικίας». Οι άνθρωποι που ζουν υπό τον ζυγό μιας τυραννίας έχουν το ηθικό αλλά και το νομικό δικαίωμα, αν όχι και την υποχρέωση, να αντισταθούν, ακόμα και να επαναστατήσουν. Μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε το ίδιο για την περίπτωση της ανυπακοής^{iv} στους νόμους σε περιόδους δημοκρατικής και δικαιοκρατικής ομαλότητας;

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ακόμα και σε δημοκρατικές και δικαιοκρατούμενες πολιτείες ενδέχεται να

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Επτά ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΙΟΥΛΙΟΥ 2002

ψηφισθούν νόμοι ή να εκδοθούν διατάγματα αμφιλεγόμενα ως προς την ηθικοπολιτική τους νομιμότητα και τη συνταγματικότητά τους. Ταυτόχρονα, μια από τις αξίες της δημοκρατίας είναι ότι συμβάλλει στη συλλογική ηθική και πολιτική ωρίμαση και στην επανεξέταση πάγιων δικαιοπολιτικών αντιλήψεων. Το πειραματικό στοιχείο της δημοκρατίας συνεπάγεται ακριβώς την παραδοχή του ενδεχόμενου ατέλειας, αλλά και την ανάληψη της ευθύνης αποκατάστασής της.

Συνεπώς, η δημοκρατία δεν αποκλείει από μόνη της το ενδεχόμενο του ακραία άδικου νόμου ή της ηθικά ιδιαίτερα προβληματικής πολιτικής. Στην πρώτη περίπτωση το ερώτημα αφορά την άμεση προσβολή του (άδικου) κανόνα Δικαίου που έχει θεσπισθεί με δημοκρατικές διαδικασίες, ενώ στη δεύτερη, την έμμεση (με τη διάπραξη παράνομων πράξεων: π.χ. παρακώλυση συγκοινωνιών, παράνομη βία) αμφισβήτηση μιας αμφιλεγόμενης πολιτικής. Το ερώτημα λοιπόν είναι αν η θεσμική προεξόφληση της πολιτικής ατέλειας και της ενδεχόμενης αδικίας μάς επιτρέπει να φτάνουμε μέχρι την πολιτική ανυπακοή, προκειμένου αυτή να διορθωθεί. Θα μπορούσε κανείς να επιχειρηματολογήσει ως εξής: το θεσμικό πλαίσιο

λειτουργίας μιας δημοκρατικής πολιτείας προβλέπει ένα σύστημα ατομικών ελευθεριών, πολιτικών δικαιωμάτων και διαδικασιών, που σκοπό έχει την εξάντληση των πιθανοτήτων του λάθους. Γιατί λοιπόν να αναγνωρίσουμε ένα έκτακτο δικαίωμα ανυπακοής, αν επαρκούν τα τακτικά δικαιώματα και οι έννομες ευχέρειες που παρέχει ο δημοκρατικός διάλογος για την αποκάλυψη της πλάνης ή της αδικίας;

Ηθική ή Δίκαιο;

Πριν απαντήσουμε πρέπει να προβούμε σε μια διασάφηση. Η έμμεση ή άμεση πολιτική ανυπακοή κρίνεται σε δύο επίπεδα νομιμοποίησης: ηθικοπολιτικό και νομικό. Το να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχουν λόγοι που νομιμοποιούν ηθικοπολιτικά την πολιτική ανυπακοή, δεν σημαίνει ότι οι λόγοι αυτοί είναι δεσμευτικοί και για την αξιολόγηση από πλευράς Δικαίου και ότι η ανυπακοή θα πρέπει να μείνει ατιμώρητη. Άλλωστε η τιμώρηση του πολιτικά ανυπάκουου ενδέχεται να εξυπηρετεί ακριβώς τις επιδιώξεις του, καθιστώντας τον «μάρτυρα» και σύμβολο του αγώνα εναντίον της αδικίας. Η ανάδειξη της ηθικής ανωτερότητας αποτελεί πολύ ισχυρότερο πολιτικό όπλο από την

αναγνώριση ενός νομικού δικαιώματος.

Παράμετροι της ανυπακοής

Ποιοι λόγοι όμως θα μπορούσαν να συνηγορήσουν στην αναγνώριση ενός έκτακτου, κατ' αρχήν ηθικοπολιτικού δικαιώματος ανυπακοής; Όπως αντιλαμβανόμαστε, η έμμεση ή άμεση παράβαση του νόμου έχει διπλό κόστος: πρωτογενώς για συλλογικά αγαθά και ατομικά δικαιώματα, και παραγώγως για την αυθεντία και υπόληψη του Δικαίου. Άρα ένα έκτακτο δικαίωμα ανυπακοής οφείλει να αντισταθμίζει τις παρενέργειες που ενδέχεται να προκαλεί.

Η κρίση αυτή εξαρτάται ωστόσο από παραμέτρους που, κάποτε, είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαντηθούν με οριστικό τρόπο εκτός συμφραζομένων. Ιδού μερικές από αυτές:

- Ιδιωτικός (π.χ. συνείδηση, προσωπικό συμφέρον) ή δημόσιος (π.χ. γενικευμένο συμφέρον) χαρακτήρας των λόγων της ανυπακοής;

- Ανυπακοή χάριν θεμελιωδών αξιών και δικαιωμάτων (ελευθερία, ισότητα κ.λπ.) ή με σκοπό την επίτευξη πολιτικών στοχοθεσιών (αναθεώρηση αγροτικής πολιτικής);

- Ανυπακοή χάριν ηθικοπολιτικών αξιών που

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Επτά ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΙΟΥΛΙΟΥ 2002

συνέχονται με την έννομη τάξη (π.χ. ειρήνη) ή χάριν αξιών που έρχονται σε ριζική αντίθεση με τις ισχύουσες ουσιαστικές και διαδικαστικές αξίες (π.χ. εγκαθίδρυση θεοκρατικού καθεστώτος);

- Ανυπακοή με βίαια (π.χ. σαμποτάζ εγκαταστάσεων) ή ειρηνικά (π.χ. σύντομη κατάληψη) μέσα;

- Ανυπακοή ως έσχατο μέσο (όταν έχει εξαντληθεί η νομική οδός) ή ως συνήθης τακτική πολιτικής αμφισβήτησης (παράλληλα ή ανεξάρτητα από τη νομική οδό, αλλά ως μέρος του πολιτικού παιγνιδιού);

- Ανυπακοή ως μέσο αντίστασης σε ισχύοντες νόμους (π.χ. εργατική νομοθεσία) ή έμμεση μέθοδος πίεσης για την πρόληψη μιας επικείμενης ή τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής (π.χ. για το περιβάλλον);

Ανυπακοή χάριν του Δικαίου

Θεωρία και πρακτική των τελευταίων δεκαετιών ανέδειξαν, για παράδειγμα, ως συστατικό στοιχείο της πολιτικής ανυπακοής τον αναμορφωτικό και παιδαγωγικό της σκοπό. Κινήματα για την ειρήνη, την καταπολέμηση του ρατσισμού, την προστασία του περιβάλλοντος ή των δικαιωμάτων των ζώων αναμφισβήτητα συνέβαλαν στην αναθεώρηση των

απόψεών μας σε θεμελιώδη ζητήματα για το ορθό, το δίκαιο, το αγαθό. Μέσω, ακριβώς, της συστηματικής αμφισβήτησης, οι συγκεκριμένες πρακτικές πολιτικής ανυπακοής όξυναν την συνείδησή μας για τα ζητήματα αυτά. Εκ των υστέρων μάς φαίνεται μάλιστα ότι ίσως η αμφισβήτηση αυτή να μην ήταν τόσο «εκτός Δικαίου», όσο νομίζαμε. Η πολιτική ανυπακοή είναι, κατά συνέπεια, συνήθως στραμμένη στο μέλλον αφού επιδιώκει να προλάβει ή να αλλάξει κάτι που το Δίκαιο, η κοινωνία και η πολιτική δεν αντιλαμβάνονται ακόμη ή αδυνατούν για οποιαδήποτε αιτία να επεξεργασθούν δικαιοπολιτικά. Η ιδέα της εξελικτικής αυτοαναμόρφωσης και προσαρμογής είναι σύμφυτη με το δημοκρατικό δικαϊκό σύστημα. Συνεπώς, η πολιτική ανυπακοή δεν είναι παρά ένα έκτακτο, εξαιρετικό μέσο εξυπηρέτησης του συγκεκριμένου σκοπού. Επειδή όμως στο άλλο άκρο ελλοχεύει η αναρχία ή και η ιδιοτέλεια οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ηθικοπολιτική νομιμοποίηση μόνο σε εκείνες τις παραβάσεις του νόμου που κατά κάποιο τρόπο προάγουν τις ουσιαστικές και διαδικαστικές αξίες του Δικαίου, έστω και αν στρέφονται προς στιγμήν εναντίον του. Αν και είναι πολύ δύσκολο να διατυπώσουμε έναν γενικό

κανόνα, βέβαιο είναι ότι η παραβίαση νόμου με στόχο την αλλαγή μιας πολιτικής, που μας θίγει ιδιωτικά χωρίς όμως να προσβάλλει θεμελιώδη δικαιώματα ή ένα ζωτικό συλλογικό αγαθό, είναι απλώς παρανομία και όχι πολιτική ανυπακοή, ιδιαίτερα σε ένα δημοκρατικό δικαϊκό σύστημα που είναι δομικά προγραμματισμένο να ακούει και να μαθαίνει.

Μήπως λοιπόν η στάση της Αντιγόνης σηματοδοτεί μια στροφή προς τα πίσω, μια συντηρητική επανάσταση που έχει στόχο όχι την όξυνση της σύγχρονης ηθικής συνείδησης για το δίκαιο και το άδικο αλλά αντίθετα την άμβλυνσή της; Η επίκληση άγραφων «νόμων» της παράδοσης ενδέχεται πράγματι να είναι καμιά φορά καταχρηστική και να συσκοτίζει του λόγους της ανυπακοής στον νόμο. Ταυτόχρονα, όμως, οι θεμελιώδεις αξίες που έχουν παγιωθεί στη σύγχρονη συνείδηση έχουν διαρκώς ανάγκη την υπεράσπισή τους απέναντι σε πλάνες και επιβουλές. Όταν λοιπόν αναστοχαζόμαστε την περίπτωση της Αντιγόνης και την τραγική ανυπακοή της στον νόμο του Κρέοντα, αλλά και στον νόμο της ζωής, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι τα ερωτήματα τίθενται στα σύγχρονα πολιτικοδικαϊκά συμφραζόμενα. Η Αντιγόνη μπορεί να είναι ένα ερμηνευτικά γόνιμο πολιτικό

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Επτά ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΙΟΥΛΙΟΥ 2002

σύμβολο (και βέβαια όχι μόνο), αλλά το σύμβολο αυτό δεν έχει από μόνο του καθοδηγητική αξία. Η στάση της Αντιγόνης πρέπει να πλαισιωθεί και από μια πληρέστερη ανάπτυξη των λόγων για τους οποίους αξίζει να παραβούμε ακόμα και τους θετούς νόμους, αν χρειασθεί. Η Αντιγόνη μάς λέει ουσιαστικά, ότι χωρίς τον σεβασμό των πατριων νόμων η ζωή της δεν έχει αξία. Όσο και αν μας συγκλονίζει η σταθερότητα των κινήτρων και η ηρωικότητα των επιλογών της, η Αντιγόνη τάσσεται σε τελευταία ανάλυση όχι μόνο κατά της εξουσίας, αλλά και κατά της ζωής (519-521). Αν υπάρχουν σήμερα λόγοι από τη σκοπιά της ηθικής, που να νομιμοποιούν τη στιγμήαία και κατά το δυνατόν χωρίς άσκηση βίας εναντίωση στο Δίκαιο (πολιτική ανυπακοή), οι λόγοι αυτοί πρέπει να είναι λόγοι κατάφασης στη ζωή και στις πολιτικές αξίες που την ρυθμίζουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ⁱ Η αυτονόητη αυτή πολιτική πεποίθηση δεν έχει καθόλου αυτονόητα θεμέλια. Βλ. σχετικά A. John Simmons, «Moral Principles and Political Obligations», Princeton University Press 1979.

ⁱⁱ Στο θεατρικό έργο «Το νησί» που είναι γραμμένο και διαδραματίζεται στην περίοδο του απαρτχάιντ δύο μαύροι πολιτικοί κρατούμενοι ανεβάζουν την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή.

ⁱⁱⁱ Η κατάλυση «ολοκληρωτικών» καθεστώτων οδηγεί στην επανεξέταση της συμπεριφοράς των αξιωματούχων του καθεστώτος απέναντι στους πολίτες και συνακόλουθα στην επαναξιολόγηση του νομικού πλέγματος που τα διείπε κατά την υπό κρίσιν περίοδο. Αυτό συνέβη μετά το τέλος του Β'

Παγκοσμίου Πολέμου στη Γερμανία, μετά τη συνένωση των δύο Γερμανιών στις αρχές του '90, αλλά και μετά την πτώση των λατινοαμερικανικών δικτατοριών (αποσπασματικά εδώ).

^{iv} Μιλώντας για πολιτική ανυπακοή εννοούμε συνεπώς μια δημόσια συμπεριφορά «απειθείας» στον νόμο που έχει συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους, για την προαγωγή των οποίων αναζητεί τουλάχιστον ηθικοπολιτική νομιμοποίηση.

Βιβλιογραφία:

Bedau, H., A., (επιμ.), «Civil Disobedience in focus», Routledge 1991.

Nussbaum, M., C., «The fragility of goodness» (κεφ. 3), Cambridge University Press 1986.

Ρολς, Τζ., «Θεωρία της Δικαιοσύνης» (κεφ. VI), Πόλις 2001.

Steiner, G., «Antigones», Clarendon Press 1984.